

Андрій Портнов, Тетяна Портнова

**МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ ТА ЙОГО ШКОЛА
У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
1970–1980-х РОКІВ:
СТОРИНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ¹**

В історичній науці 1970–1980-х років особлива роль належала Дніпропетровському державному університетові й так званій «школі Ковальського», яка досліджувала джерела ранньомодерної історії України і до якої належать такі науковці, як Юрій Мицик, Сергій Плохій, Ганна Швидько та інші. Микола Ковальський, який народився у міжвоєнній Польщі, закінчив повоєнний Львівський університет і захистив кандидатську дисертацію у Львові й докторську – у Москві, спромігся не лише пережити декілька змін влади та ідеологій, а й стати лідером чи не єдиної в Радянській Україні історичної школи. Істотною рисою школи Ковальського було те, що вона поставила й розвинулася в університеті, підпорядкованому безпосередньо Москві, а не республіканському міністерству в Києві. У цій статті ми аналізуємо контекст і показуємо зв'язок між розвитком історичних досліджень та особливим статусом «закритого міста»; реконструюємо стосунки в трикутнику Дніпропетровськ – Київ – Москва як приклад стосунків «центру і периферії» в радянській історіографії; висвітлюємо потенціал та обмеження джерелознавства як різновиду «ідеології професіоналізму» в українському контексті; описуємо, що сталося зі школою Ковальського після скасування «закритого» статусу Дніпропетровська та розпаду СРСР.

Ключові слова: Микола Ковальський, школа Ковальського, Дніпропетровськ, українська радянська історіографія, джерелознавство.

¹ Первісна версія цієї статті опублікована англійською мовою під назвою «Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His „School” at the Dnipropetrovsk University» в часописі «Ab Imperio» (2017, № 4, с. 265–291). Ми вдячні редакції журналу «Ab Imperio» за дозвіл на публікацію розширеної україномовної версії нашого дослідження.

У творчій спадщині навряд чи можна користуватись критерієм сучасної актуальності і сучасного рівня науки.

(М. П. Ковальський. *До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди*)

У 1970–1980-ті роки особливу роль в українському історіографічному процесі відігравав Дніпропетровський університет, у якому виникла так звана «школа Ковальського з вивчення джерел ранньомодерної української історії». У пострадянських публікаціях «школу Ковальського» називали «можливо єдиною»² і «найбільш „реальною”»³ дослідницькою університетською школою в Радянській Україні упродовж 1930–1980-х років. Здобутком Миколи Ковальського називали те, що він вивів україністичні студії у Дніпропетровську на історіографічну мапу України, а Україну – на історіографічну мапу Радянського Союзу.⁴

Важливою особливістю «школи Ковальського» було те, що вона постала і розвивалася в університеті, який був безпосередньо підпорядкований Москві, а не республіканському міністерству в Києві. Цей університет (його повна назва – Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз’єднання України з Росією, далі у тексті – ДДУ) знаходився у місті, яке було важливим центром радянського ракетобудування й було «закритим» для іноземців. У цій статті ми спробуємо проаналізувати цей контекст і показати взаємозв’язок між розвитком історичних досліджень та «закритістю» міста й університету, описати взаємини на лінії Дніпропетровськ – Київ – Москва як приклад відносин центру та периферії у радянській історіографії, показати можливості та обмеженості джерелознавства як різновиду «ідеології професіоналізму» в українському контексті й описати

² Ярослав Грицак. Українська історіографія: 1991–2001. Десятилетіє перемени // *Ab Imperio* 3 (2003) 430. Порівняй обережну критику цієї оцінки в есеї багаторічного колеги Ковальського: Ярослав Ісаєвич. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми* / ред. Леонід Зашкільняк. Львів 2004, с. 10. Див. також мемуарні нотатки Ісаєвича, у яких він називає «Дніпропетровську школу дослідників України XVI–XVIII ст.» такою, що не має аналогів: Я. Д. Ісаєвич. Подвижник науки // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник* [далі ДІАЗ], вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дніпропетровськ 1997, с. 56–57.

³ Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острог 2009, с. 421. Пор.: Ірина Колесник. Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен // *Ейдос* 7 (2013) 355–370.

⁴ Сергій Плохій. Життєва місія Миколи Ковальського // *Дзеркало тижня* 43 (2006) 6.

долю школи Ковальського після «відкриття» Дніпропетровська та розпаду Радянського Союзу.

Закрите місто Дніпропетровськ

Після Другої світової війни розташований у пониззі Дніпра, на південному сході України, Дніпропетровськ став найбільшим радянським центром проектування, виробництва й випробування ракетних комплексів. Через виробництво ракет у 1959 р. місто здобуло особливий статус. Дніпропетровськ, населення якого вже на початку 1950-х наближалось до 600 тисяч осіб, а наприкінці 1970-х сягнуло мільйона, став найбільшим із одинадцяти «напівзакритих» міст Радянської України. Цей статус передбачав режим тотальної секретності довкола військового виробництва й забороняв іноземцям – навіть туристам чи студентам із країн соцтабору – відвідувати місто. «Закритість» відчувалася у забороні на проведення міжнародних футбольних матчів та інших спортивних змагань, відсутності валютних магазинів, певних труднощів із доступом до «західних» культурних продуктів.⁵ Водночас багато мешканців міста сприймали статус «умовно закритого міста» як привілей – ознаку визнання особливої ролі Дніпропетровська й причину кращого продуктового забезпечення порівняно з багатьма «відкритими» радянськими містами.

Самоусвідомлення міста у 1970-х роках визначав не лише його «закритий» статус, а й напівмітичний зв'язок із тим фактом, що, починаючи з 1964 р., Комуністичну партію Радянського Союзу (і, відповідно, СРСР) очолила «людина з Дніпропетровська» – Леонід Брежнев. У 1938–1941 та 1947–1950 рр. Брежнев – уродженець Дніпродзержинська (Кам'янського), промислового міста поблизу Дніпропетровська – працював на керівних посадах у Дніпропетровському обласному комітеті Компартії України. Перебування Брежнева у Дніпропетровську було лише одним з етапів його

⁵ Про типологію радянських закритих міст див.: *Режимные люди в СССР* / ред. Т. С. Кондратьева, А. К. Соколов. Москва 2009; Thomas M. Bohn. Das sowjetische System der «geschlossenen Städte». *Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit // Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion* / ред. Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde. Köln – Weimar – Wien 2006, с. 373–386; Sergei I. Zhuk. Closing and Opening Soviet Society (Introduction to the Forum: Closed City, Closed Economy, Closed Society: The Utopian Normalization of Autarky) // *Ab Imperio* 2 (2011) 123–158. Детальніше про закрите місто Дніпропетровськ див.: Sergei I. Zhuk. *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Washington – Baltimore 2010; його ж. *Popular Culture, Identity, and Soviet Youth in Dnepropetrovsk, 1959–1984 // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. Pittsburgh 2008, с. 9–25; Тетяна Портнова. Тема «закритого» міста в історії радянського Дніпропетровська 1950–80-х років // *Histor!ans* (historians.in.ua).

партійної кар'єри, яка сягнула посади Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Проте саме із Дніпропетровськом Брежнєва асоціювали під час його життя та після смерті, а саме місто називали брежнєвською «кузнею кадрів».⁶

Саме до такого міста переїхав зі Львова у другій половині 1960-х років молодий історик Микола Ковальський.

Микола Ковальський і його наукова кар'єра

Майбутній професор Дніпропетровського університету народився 19 березня 1929 р. в місті Острог Волинського воєводства у Польщі⁷. Батько майбутнього історика, Павло Ковальський (1887–1965), походив зі священничої родини, мати – Лідія Кікець-Ковальська (1895–1983) – була вчителькою.⁸ Ще дитиною Микола вільно володів українською, польською та російською мовами⁹, до 1940 р. відвідував польську школу, де також вивчав французьку, німецьку та англійську.¹⁰ Коли 1939 р. радянські війська окупували Польщу, Ковальський пережив першу у своєму житті зміну влади. 1947 року він вступив на історичний факультет Львівського університету.¹¹ Саме в цей час Західна Україна переживала процеси радянізації, частиною яких була

⁶ Детальніше див.: Андрей Портнов, Татьяна Портнова. Столица застоя? Брежневский миф Днепрпетровска // *Неприкосновенный запас* 5 (2014) 71–87.

⁷ Біографії Ковальського присвячені спеціальні публікації: О. А. Удод. Історик: духовність, праця, самовідданість (До 40-річчя наукової діяльності М. П. Ковальського) // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 29–40; Володимир Трофимович, Олександр Мельник. Життя заради науки (до 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Ковальського) // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 22 (2014) 49–86; О. В. Мельник. *Наукова, освітня та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929–2006 рр.)*. Автореферат дисертації ... канд. істор. наук. Острог 2017.

⁸ Див. нарис Ковальського про маму: М. Ковальський. Лідія Кікець-Ковальська // *Острозькі просвітники XVI–XX ст.* / ред. І. Д. Пасічник, М. П. Ковальський. Острог 2000, с. 364–374.

⁹ Н. П. Ковальський: О времени и о себе (Публикация Е. А. Чернова) // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 20. Ковальський написав цей важливий автобіографічний текст, багатий рефлексіями про власне життя, 1995 р. у формі відповідей на запитання, сформульовані його колегою, Євгеном Черновим. Інший автобіографічний нарис Ковальського, датований 21 лютого 2004 р., винятково сухий і фактично зводиться до того, що сам автор означив потребою «назвати найбільш вагомій постаті, з якими довелось мені протягом десятиріч зустрічатись»: Микола Близняк. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (Роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)» // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 22 (2014) 25–48.

¹⁰ В анкеті, заповненій 1993 р., Ковальський згадував про знання англійської та німецької «зі словником»: Архів Дніпропетровського національного університету (АДНУ), ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 1 зв.

¹¹ Більше про студентські роки Ковальського див.: Віталій Яремчук. Студентські роки М. П. Ковальського // *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану проф. Миколи*

боротьба з націоналістичним підпіллям і греко-католицькою церквою. Радянізація передбачала й українізацію (але в обмеженому радянським канонам обсязі) та подолання властивого міжвоєнному Львову польського культурного домінування.¹²

24 жовтня 1949 р. письменника Ярослава Галана, автора запеклих анти-націоналістичних і антиуніатських памфлетів, зарубали сокирою у його ж кабінеті у Львові. Вбивство було приписане націоналістичному підпіллю й викликало підвищену увагу центру. Одним із убивць виявився студент місцевого сільськогосподарського інституту. У жовтні–листопаді 1949 р. радянські спецслужби заарештували понад сто співробітників та студентів вищих навчальних закладів, а до кінця року до 2 % львівських студентів стали жертвами чистки.¹³ Восени 1949 р. Ковальського звільнили з посади голови філії студентської профспілки; у березні 1950-го він вступив до комсомолу, влітку 1950 р. подав заяву про переведення на заочне навчання й почав працювати шкільним учителем.¹⁴ Ковальський не був жодним чином пов'язаний із підпіллям, проте перехід на заочне навчання допоміг йому уникнути виключення з університету (якого зазнали деякі його колеги).

Ковальський закінчив Львівський університет 1952 р. з відзнакою і був рекомендований до аспірантури. Керувала дисертацією Ковальського Ганна Глядківська – з якихось причин він узагалі не згадував її в мемуарних нотатках. Натомість не раз позитивно відгукувався про таких своїх викладачів, як Ярослав Кісь (1918–1986) та Дмитро Похилевич (1897–1974).¹⁵ 1958 року Ковальський захистив у Львові кандидатську дисертацію на тему «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII ст.)».¹⁶ Винесення у назву «зв'язків із Росією» мусило ідеологічно легітимізувати джерелознавче дослідження, присвячене передусім початку книгодрукування в Україні й діяльності Івана Федорова у Львові. Після захисту дисертації Ковальський влаштувався на роботу

Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / ред. Любомир Винар. Острог – Нью-Йорк 1999, с. 18–29.

¹² Детальніше див.: William Risch. *The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge 2011.

¹³ Serhii Plokyh. *The Man With a Poison Gun. A Cold War Spy Story*. New York 2016, с. 21–22.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Докладніше про Похилевича див.: *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях. Питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича* / ред. Леонід Зашкільняк і Микола Крикун. Львів 1998.

¹⁶ Н. П. Ковальський. *Связи западноукраинских земель с Русским государством (вторая половина XVI – XVII вв.)*. Автореферат диссертации ... канд. истор. наук. Львов 1958.

в Державному музеї етнографії та художніх промислів Академії наук УРСР у Львові.¹⁷

Погані житлові умови у Львові (а на той час Ковальський вже одружився і мав двох доньок – Тетяну й Ірину) стали причиною пошуку іншої роботи й подачі заявки на викладацьку вакансію у Кривому Розі – великому промисловому місті Дніпропетровської області, віддаленому від Львова в усіх сенсах. 1963 року Ковальський був прийнятий на посаду доцента загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету в Кривому Розі. У самому Дніпропетровську історичне відділення при філологічному факультеті було створене 1965 р. Набір викладачів на новий факультет дав Ковальському можливість перебраться до обласного центру.

1967 року на запрошення завідувача кафедри історії СРСР Дмитра Пойди (1908–1992)¹⁸ Ковальський переїхав до Дніпропетровська.¹⁹ Чотири роки потому, 1971 р., історичний факультет ДДУ став самостійною університетською структурною одиницею з двома кафедрами: історії СРСР та УРСР і загальної історії. У 1972 р. на факультеті була створена ще одна кафедра – історіографії та джерелознавства, яку очолив Валентин Борщевський (1910–1989), історик робітничого класу і революції в Україні. Дніпропетровська кафедра стала другою джерелознавчою кафедрою в радянській Україні – перша виникла 1964 р. в Харківському університеті завдяки зусиллям місцевого історіографа Віктора Астахова (1922–1972). Історіографію та джерелознавство у 1970-х роках вважали елітними субдисциплінами, і поява відповідних кафедр сигналізувала про наукові амбіції історичних факультетів (можливо, не випадково у радянській Україні такі кафедри виникли саме в двох університетах, безпосередньо підпорядкованих Москві).²⁰

¹⁷ С. Макаруч. Микола Ковальський у колі етнографів (1960–1963) // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 11–23.

¹⁸ Дмитро Пойда – аграрний історик, випускник Харківського педагогічного інституту, викладач ДДУ з 1937 р., у 1939 р. – один з організаторів кафедри історії СРСР. Див. мемуари Ковальського про свого колегу: М. П. Ковальський. До питання про особливості стилю наукової творчості проф. Д. П. Пойди // *Питання аргарної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ 1995, с. 9–16.

¹⁹ Детальну реконструкцію історії роботи Ковальського у ДДУ див. у: О. В. Мельник. Наукова і педагогічна діяльність професора Миколи Ковальського у Дніпропетровському університеті (1967–1994 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 44/2 (2015) 163–172.

²⁰ Цікаво, що у тому самому 1972 р. кафедра джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін була відкрита в університеті у Ростові-на-Дону з ініціативи Олександра Пронштейна (1919–1998), автора підручника «Методика исторического исследования» (1971). Пронштейна Ковальський не раз називав серед найбільш шанованих ним істориків.

У 1978 р. доцент Ковальський, який на той час уже випробував себе на адміністративній роботі й встиг побути деканом історико-філологічного факультету (1970) і деканом факультету заочної освіти (1973), змінив Борщевського на посаді завідувача кафедри історіографії та джерелознавства. З одного боку, перспективний науковець, який уже мав адміністративний досвід, член КПРС (з 1959 р.), доцент Ковальський відповідав високій посаді. З другого боку, на думку багатьох, він був на факультеті «білою вороною» і, безумовно, вирізнявся серед інших викладачів.

За спогадами однієї з його колишніх аспіранток, Ганни Швидько, Ковальський був «високий, красивий, з помітною сивиною і страшенно серйозний чоловік»²¹. У мемуарах Ірини Ковальнової, професорки археології, Ковальський постає «струнким, із гордо піднятою головою, виразними рисами шляхетного обличчя, завжди в супроводі старого портфеля, що не міг умістити книжок, принесених для демонстрації студентам на лекціях», чоловіком, чиє «довге волосся уподібнювало його до дореволюційних діячів науки і культури»²². Порівняння із «дореволюційною», «не-радянською» академічною традицією присутнє і в спогадах першого аспіранта Ковальського Віктора Якуніна. За його словами, студенти відчували у викладачеві «школу „старого інтелігента”», «старого» – в сенсі якоїсь школи, відмінної від радянської. Викладачі радянської школи незрідка бували грубуваті, від них тхнуло провінційністю, в них проривалася сталінська догматика непримирності до всього дореволюційного, натомість у Ковальського відчувалося знання історіографічної традиції і повага до неї.²³ Показово, що, саме захищаючи цю традицію, Ковальський, зазвичай підкреслено стриманий і коректний в оцінках, у деяких публікаціях вже 1990-х років дозволив собі досить різкі висловлювання на адресу інших істориків. Зокрема, з приводу передмови одного з київських авторів до перевидання «Дніпрових порогів» Дмитра Яворницького Ковальський написав: «Сама постановка питання про „невитриманість випробування часом” стосовно наукової спадщини

²¹ Г. К. Швидько. Буденна велич вченого і педагога // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ 2007, с. 22. Ця теза повторюється в її спогадах, виданих окремою книжкою: Ганна Швидько. *Минуле у променях пам'яті*. Київ 2004, с. 50.

²² И. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле. Исповедь археолога*. Днепропетровск 2008, с. 180.

²³ В. Якунин. *История, идеология, политика. Жизнь и познание истории*. Днепропетровск 2013, с. 17. Пор. також враження студентів 1980-х років про Ковальського як про «людину іншої епохи»: Володимир Ващенко. Професор М. П. Ковальський: людина, викладач, науковець (Ретроспекції та рефлексії) // *Осягнення історії*, с. 67–69; Д. Белкин. Н. П. Ковальський глазами студента начала 90-х // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика*. Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ 2009, с. 3–6.

істориків минулого є свідченням відсутності історіографічної культури й історіографічного професіоналізму»²⁴.

На факультеті Ковальського називали «Пан»²⁵, маючи на увазі, насамперед, його манери, а не польське походження чи тематику досліджень. Для історичного факультету й цілого Дніпропетровського університету він видавався дуже масштабною постаттю, незвичною для навчального закладу такого рівня.²⁶

Феномен Ковальського-викладача та його школи

Ковальський-дослідник фокусувався на джерелах української історії XVI – першої половини XVII століть. Ковальський – завідувач кафедри прагнув до створення «колективу соратників, об'єднаних бажанням донести до студентів не тільки фактологію, але самий дух історії»²⁷. Ковальський – науковий керівник – намагався не лише створити коло дослідників, об'єднаних спільною тематикою й любов'ю до історичного джерела та його аналізу, а й закласти основи корпоративної солідарності. Навчання азам «ремесла історика» – ніколи не цитувати текстів з других рук, завжди звертати увагу на джерельну базу публікацій тощо²⁸ – поєднувалося у нього із вихованням особливого етосу: неприйняття «блату», зокрема прийому до аспірантури «за дзвінком» з партійних органів, несприйняття фіктивного співавторства (при цьому він часто й охоче друкував статті і навіть книжки у співавторстві зі своїми учнями), взаємодопомога і підтримка учнями одне одного.²⁹

Ковальський – науковий керівник проводив дуже багато часу зі студентами, запрошував їх до себе додому для обговорення їхніх досліджень, усіляко сприяв їхній архівній практиці й особистому знайомству з колегами з інших міст. Комунікація відіграла винятково важливу роль у розвиткові «школи Ковальського» й нерідко нагадувала родинні стосунки. Один із найближчих учнів Ковальського пригадував, що науковий

²⁴ М. Ковальський. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII–XX ст. // *Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович*: Збірник статей. Дніпропетровськ 1995, с. 154.

²⁵ Інтерв'ю із Сергієм Плохієм, 16 червня 2016 (запис в архіві авторів).

²⁶ Інтерв'ю із Олегом Журбою, 5 квітня 2017 (запис в архіві авторів).

²⁷ І. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 180.

²⁸ В. Якунин. *История, идеология, политика*, с. 49.

²⁹ Спогади учнів Ковальського зібрані у: *ДІАЗ*, вип. 1. На пошану професора Микола Павловича Ковальського; *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя; Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*

керівник фактично замінив йому батька.³⁰ Колишня аспірантка описувала вчителя, як «яскравого репрезентанта „класичної” професури, для котрої студенти і аспіранти складають частину їх родини»³¹. Ковальський допомагав учням грошима³², переписувався з аспірантом, якого призвали на службу до армії.³³

Перші дисертації, написанням яких керував Ковальський, були тематично далекими від проблематики його власних публікацій і стосувалися оцінок діяльності Михайла Покровського в радянській історіографії 1920-х років (робота Віктора Якуніна) та російської суспільно-політичної думки другої половини XVIII ст. (робота Анатолія Болебруха). Обидві дисертації були захищені у 1972 р. Однак вже 1975 р. під керівництвом Ковальського були захищені дві джерелознавчі роботи з історії України: дослідження Юрія Мицика про «Хроніку» Феодосія Софоновича XVII ст. й робота Миколи Кучернюка про джерела про українсько-російські політичні зв'язки часів повстання Богдана Хмельницького 1648–1654 рр.

Серед захищених під керівництвом Ковальського дисертацій зрідка траплялися роботи, жодним чином не пов'язані із ранньомодерною історією України.³⁴ Однак вони були помітним винятком із правила. Загалом упродовж 1975–1996 рр. у ДДУ під керівництвом Ковальського було написано двадцять дисертацій на різні теми української історії, переважно джерелознавства XVI–XVIII ст. (українські літописи і хроніки, польсько-, латино- та німецькомовні джерела, Литовська метрика, джерела з соціально-економічної історії Волині), а також окремих сюжетів історіографії та джерелознавства XIX–XX ст. (зокрема, радянська історіографія повстання

³⁰ Інтерв'ю з Юрієм Мициком, 16 квітня 2017 (запис в архіві авторів). За згадками іншого учня, у спілкуванні із найближчими студентами Ковальський інколи називав себе «Папа»: О. Дячок. Штрихи до портрету Миколи Павловича Ковальського // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 12 (2008) 37.

³¹ С. В. Абросимова. Людина і вчений // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 60. Див. також: Г. К. Швидько. Професор М. П. Ковальський як науковий керівник: етична складова // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжвузівський збірник наукових праць*. Дніпропетровськ 2014, с. 30–41; Ю. А. Святець. Професор М. П. Ковальський (1929–2006) як педагог та організатор науки // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ 2012, вип. 10, с. 313–321.

³² Ю. А. Мицик. Моє знайомство з М. П. Ковальським // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 72.

³³ В. І. Воронов. Мій образ професора М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 92–99.

³⁴ Йдеться передусім про дисертації Карла Маркова про західнонімецьку політику 1969–1979 рр. (захищена 1979 р.) і Людмили Литовченко про російського історика XIX ст. Івана Забеліна (захищена 1988 р.).

Хмельницького, діяльність Київської археографічної комісії, персоналії істориків ХІХ–ХХ ст.).³⁵

Про принципи роботи Ковальського з аспірантами можна судити за фрагментами з його листів до одного з улюблених учнів – Юрія Мицика, що містять поради про спілкування з колегами. В одному з таких листів сказано: «Хлопці (Плохій, Князьков) написали хороші статті й даремно Ви зарозуміло даєте їм „оціночки” як „аспірантським”, згадуєте минуле, особисте... Нам усім далеко ще до вершин, не треба так ставитися до молоді.. не треба збивати їх на шлях остраху, там, де це непотрібно... Тим більше не треба підкреслювати власні переваги»³⁶. В іншому листі, вже 1994 р., ідеться про взаємини Мицика з його аспірантом, дослідником воєнної історії Іваном Стороженком: «Аналізуючи в деякі вільні хвилини Ваші взаємини з Іваном Сергійовичем Стороженком, я дуже з цього приводу сумую. Перший Ваш аспірант, який не на страх, а на совість, з ідейних міркувань домігся бажаного ступеня, й ось поміж молодим учителем і старшим учнем настали розрив і нетолеранція. Це дуже зле... Скажу відверто, у цьому безумовно значною мірою винні Ви, це накладає негативний відбиток на Вашу творчу й людську діяльність. Такого не повинно б статися, молодий доктор, Ви маєте бути на висоті»³⁷.

У спогадах Ірини Ковальової наведена цікава психологічна характеристика багаторічного колеги: «В істоті М[иколи] П[авловича] дивовижним чином поєднувалася майже дитяча наївність в практичних питаннях повсякдення, довіра й прив'язаність до людей, що нерідко доходили до екзальтації, із чим неминуче було пов'язане гірке розчарування, що його він не раз пізнав, особливо в останні роки життя. Натомість, в усьому, що стосувалося його наукової роботи, Ковальський був дослідником холодного критичного розуму, залізної логіки, вільним від сантиментів у наукових дискусіях»³⁸.

У середині 1990-х Ковальський повернувся до свого рідного Острога, аби стати проректором з науки у нововідкритому Національному університеті «Острозька академія». Але навіть далеко від Дніпропетровська, в новому університеті, Ковальський надалі ідентифікував себе як «дже-

³⁵ Дивись повний перелік у: ДІАЗ, вип. 1, с. 95–96. Пор. опис захисту дисертацій під його керівництвом самого Ковальського: М. П. Ковальський. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970–1990-ті рр.) // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ 2003, с. 11–18.

³⁶ о. Ю. А. Мицик. З листів М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 57.

³⁷ Інна Тарасенко. Чотири листи М. П. Ковальського // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 25 (2016) 24.

³⁸ І. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 181.

релознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник Дніпропетровського напрямку чи „школи” став відомий зі своїми учнями-дисертантами)»³⁹. У тій самій публікації-роздумі Ковальський не погодився із тим, що був в ДДУ «білою вороною» чи «не вписувався в соціум істфаку», але визнав, що мав «трохи більше фанатизму» за інших колег, й погодився, що «фетишизував» джерела, зазначивши водночас, що це було відповіддю на «нехтування або чисто ілюстративне використання історичних джерел, що фактично відкинуло українську історіографію... не менше, як на 60 років» й спричинилося до втрати темпів, кваліфікації, навіть самого «смаку» до джерельної евристики та джерелознавчого аналізу.⁴⁰

Центр джерелознавства у режимному університеті

Аби краще зрозуміти значення школи Ковальського, варто стисло схарактеризувати попередній розвиток історичних досліджень у Дніпропетровську. На кінець 1930-х років радянська влада знищила центр українознавства й історичних досліджень в Інституті народної освіти – попередникові Дніпропетровського університету. Найтитулованіший у цьому колі історик, Дмитро Яворницький (1885–1940), директор Дніпропетровського історичного музею і відомий дослідник запорозького козацтва, був звільнений з директорської посади у 1933 р. та ледь уник арешту в 1937-му.⁴¹ У ході чисток та ідеологічних кампаній проти «українських націоналістів» усі професори-історики й усі їхні аспіранти були змушені залишити Дніпропетровськ.

Дніпропетровський університет був відновлений у 1933 р., але прийом студентів на денну форму навчання на історичний факультет поновився лише 1939 р., а вже восени 1941-го місто було окуповане німецькими військами. Після закінчення Другої світової війни, у 1952 р. – у зв'язку із розширенням в університеті підготовки інженерів для ракетобудування – набір студентів-істориків на денну форму навчання знову припинили.⁴² Ситуація

³⁹ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 19. Показово, що сам Ковальський узяв слово «школа» у лапки, але зауважив: «У мене ніколи не було проблеми пошуку учнів та послідовників» (с. 27).

⁴⁰ Там само, с. 17–18.

⁴¹ Детальніше див: Андрій Портнов. Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939) // його ж. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ 2011, с. 15–38.

⁴² *Історія Дніпропетровського національного університету* / гол. редколегії М. В. Поляков. Дніпропетровськ 2008.

змінилася лише у 1965 р., коли, як уже згадувалося вище, у ДДУ було створене історичне відділення при філологічному факультеті.

Отже, впродовж трьох десятиліть у Дніпропетровському університеті не було професійного вивчення і викладання історії. Відкритий заново усередині 1960-х років історичний факультет не мав жодної спадковості з українознавчим центром 1920-х років – ані на рівні інфраструктури (лекційні аудиторії, бібліотека, архів), ані на рівні персоналій (серед викладачів ДДУ не було жодного випускника довоєнного Інституту народної освіти).⁴³

З одного боку, створення історичного факультету ДДУ практично на порожньому місці відкривало для молодого й амбітного Ковальського шанси кар'єрного зростання. З другого боку, серйозним викликом для проблематики його досліджень була повна відсутність у Дніпропетровську архівів з ранньомодерної історії (саме місто виникло лише наприкінці XVIII ст. під час колонізації Російською імперією північного Причорномор'я) й слабка укомплектованість міських бібліотек. Якщо другій проблемі частково могла зарадити система міжбібліотечного абонементу (яка, проте, не могла повністю заступити роботи у хорошій бібліотеці), то в архівній евристиці доводилося покладатися на відрядження до Львова, Києва, Вільнюса, Москви та Ленінграда.

До того ж, історичні факультети післявоєнних радянських університетів були передусім факультетами ідеологічними. Як зазначила Ірина Ковальова, «істфак, за самою своєю істотою, завжди був ідеологічним лідером університету, в чому були свої плюси і мінуси. У 60–80-ті роки це давалося взнаки в існуванні і кожного з нас окремо, і колективу загалом ніби в двох паралельних світах: глибоко прихованому особистому й гучно наголошуваному суспільному»⁴⁴.

У 1966 р. ДДУ, на фізико-технічному факультеті якого готували інженерів для секретної ракетної промисловості, був підпорядкований безпосередньо московському Міністерству вищої та спеціальної освіти СРСР. За словами

⁴³ Проте парадоксальним чином серед викладачів Ковальського у післявоєнному Львові був випускник дніпропетровського Інституту народної освіти 1928 р. Георгій Гербільський (1904–1991). За спогадами Ковальського, він ніколи не розпитував Гербільського про ДІНО, проте чув від нього відгуки про Дмитра Яворницького, Михайла Злотнікова та молодших колег (Лист М. Ковальського до А. Портнова від 16 лютого 2000 р., в архіві авторів). Пор. спогади про Гербільського іншого його студента: Степан Макарчук. Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках // *Архів Львівського університету* (archive.lnu.edu.ua). Див. також: О. Перелигіна. Григорій Гербільський – історик і викладач Львівського університету: повоєнні роки (1946–1953) // *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)* / ред. Леонід Зашкільняк, Павло Серженца. Львів 2015, с. 311–321.

⁴⁴ И. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 179.

самого Ковальського, «порівняно з іншими університетськими центрами в Україні в 70–80-х роках у Дніпропетровську були найбільш сприятливі умови для зайняття справжньою наукою, може з великої літери, в галузі історії України XV–XVIII вв.»⁴⁵. Ідеться не лише про відносну незалежність від Києва, де історичні дослідження зазнавали значно суворішого ідеологічного контролю, ніж у Москві чи Ленінграді, а й про наявність в ДДУ власного видавництва. Завдяки цьому дніпропетровські історики могли видавати свої праці вдома, а не через бюрократично складну процедуру київського видавництва «Вища школа», а їхній зміст, знову ж, проходив утвердження у Москві, де на локальну проблематику дивилися поблажливіше, ніж у Києві. Водночас, формат університетського видавництва передбачав, що воно публікує виключно «навчальні посібники» обсягом не більше ніж п'ять друкованих аркушів (бл. 24 000 слів / 200 000 знаків). Саме під грифом «навчальних посібників» Ковальський видав (у чотирьох частинах) свою роботу про джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.⁴⁶, дослідження Литовської метрики⁴⁷, актів про міста⁴⁸, російсько-українських зв'язків⁴⁹, а також підготовлені разом із Юрієм Мициком публікації про джерела з історії Хмельниччини.⁵⁰

Наявність університетського видавництва дозволяла кожній кафедрі істфаку ДДУ видавати власний збірник наукових праць. Ковальський виступив відповідальним редактором двох таких збірників – у 1978-му та 1979 р., а починаючи з 1983-го – видавав міжвузівський збірник, який став подією вже не університетського, а всесоюзного рівня. До редколегії першого збірника «Історіографічні та джерелознавчі проблеми вітчизняної історії», крім

⁴⁵ М. П. Ковальський. Історик та історіографія // ДІАЗ, вип. 1, с. 16.

⁴⁶ Н. П. Ковальський. *Источниковедение истории Украины (XVI – первой половины XVII века): учебное пособие*, ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников. Днепропетровск 1977; ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск 1978; ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках. Днепропетровск 1978; ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск 1979.

⁴⁷ Н. П. Ковальський. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*. Учебное пособие. Днепропетровск 1979.

⁴⁸ Н. П. Ковальський. *Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Акты о городах*. Учебное пособие. Днепропетровск 1983.

⁴⁹ Н. П. Ковальський. *Источниковедение истории русско-украинских связей (XVI – первая половина XVII вв.)*. Учебное пособие. Днепропетровск 1985.

⁵⁰ Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Учебное пособие. Днепропетровск 1984; їх же. *Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.* Учебное пособие. Днепропетровск 1986. Див. також: Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. *Украинские летописи // Вопросы истории* 10 (1985) 81–94.

дніпропетровців, були запрошені історики зі Львова, Києва та Москви. Загалом між 1983 та 1991 роками вийшло вісім збірників за редакцією Ковальського. Їхні назви та склад редколегії змінювалися, але незмінною лишалася настанова на регіональну репрезентативність досліджень. Загалом у вісьмох збірниках було опубліковано 178 статей, з яких 107 належать перу дніпропетровських авторів, 25 – московських, 11 – київських. Також у збірниках Ковальського друкувалися дослідники з різних міст України, з Баку, Вільнюса, Горького, Омська, Ростова-на-Дону, Тбілісі. Авторами збірника були як провідні московські й київські фахівці з історіографії та джерелознавства, так і українські дослідники, зокрема ті, які зробили успішну наукову кар'єру вже у пострадянський час – Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський), Микола Крикун (Львів), Наталя Яковенко (Київ). Надрукував свою розвідку в Дніпропетровську й львівський історик Ярослав Дашкевич (1926–2010), який через своє походження і неконформістські погляди на той момент практично не мав можливостей друкуватися в Україні.⁵¹

У першій половині 1980-х, особливо після захисту Ковальським докторської дисертації у Московському державному університеті (про що йтиметься нижче), його «школа» у ДДУ сягнула піку свого розвитку. Яскравим свідченням цього стало проведення у Дніпропетровську двох поспіль всесоюзних конференцій з джерелознавства (1983) та історіографії (1984) за участю практично усіх провідних радянських спеціалістів у цих галузях історичної науки.

Між Києвом та Москвою

Тема докторської дисертації Миколи Ковальського «Джерела з історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст.» була затверджена 1969 р., а її захист був запланований на 1974-й.⁵² Однак 1972 р. в Радянській Україні відбулися важливі зміни, які безпосередньо заторкнули історичні дослідження. У травні 1972 р. Петра Шелеста (1908–1996) усунули з посади першого секретаря ЦК Комуністичної партії України. Шелест був знаний з підтримки українського радянського патріотизму, зокрема пропаганди теми запорозького козацтва та його «прогресивної історичної ролі»⁵³. Роз-

⁵¹ Докладніше про Дашкевича див.: Андрій Портнов. Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика // його ж. *Історії істориків*, с. 201–224; Ігор Гирич. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України // *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 18. Київ 2008, с. 280–313; Ярослав Федорук. *На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище. Спогади*. Київ 2017; та ін.

⁵² О. В. Мельник. *Наукова і педагогічна діяльність*, с. 164.

⁵³ Див.: Олексій Ясь. «На чолі республіканської науки...» *Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи)*. Київ 2016, с. 286–287.

раховуючи на підтримку з його боку, деякі київські історики наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років намагалися розширити межі офіційно визнаного українського культурного канону. Вони спробували зняти наліпку «буржуазних націоналістів» з деяких нерадянських українських істориків, із Михайлом Грушевським включно, обережно пропонували перепрочитання марксизму в національному й гуманістичному ключі⁵⁴, ставили під сумнів нормативний після 1954 р. догмат «возз'єднання України з Росією»⁵⁵ і повернулися до критики російської колоніальної політики в Україні, яка була властива радянському історіографічному канону в 1920-х роках.⁵⁶

Шелест був знятий з посади за ідеологічні помилки та «ідеалізацію українського минулого», і його відхід супроводжувався ідеологічною кампанією, скерованою проти будь-яких реальних чи уявних проявів українського націоналізму. Ця кампанія – хоча її не порівняти з чистками 1930-х – безпосередньо вплинула на життя і кар'єри низки істориків. Науковці, які найактивніше заявили про себе, були звільнені з академічних установ, низка вже готових до видання книжок була усунена з видавничих планів, було закрито кілька тематичних збірників, знято з посад редакторів провідних історичних журналів, книжки дореволюційних українських істориків передані до бібліотечних спецхранів.⁵⁷ В аспірантуру до однієї із передчасно відправлених на пенсію і фактично позбавлених до кінця життя можливості друкувати наукові праці співробітниць Інституту історії Академії наук у Києві Олени Компан (1916–1986) збиралася вступити випускниця ДДУ Ганна Швидько. Ковальський врятував ситуацію, зробивши Швидько своєю аспіранткою, і у 1979 р. вона захистила дисертацію, присвячену радянській історіографії соціально-економічного розвитку міст України XVI–XVII ст.⁵⁸

⁵⁴ Про Компан див.: О. С. Компан. *Єдність світового історичного процесу*. Київ 1966; Олексій Ясь. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // *Український історичний журнал* 4 (2006) 140–156; *Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / упор. Ярослав Компан*. Київ 2007.

⁵⁵ Докладніше про «Приєднання чи возз'єднання» Михайла Брайчевського та долю його автора після появи статті у самвидаві див.: Я. Д. Ісаєвич. «Приєднання чи возз'єднання» М. Ю. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // *Старожитності Русі-України*. Збірник наук. праць. Київ 1994.

⁵⁶ Ідеться про неопубліковану 1972 р. монографію Компан «Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст.». Про неї див.: О. Ясь. «На чолі республіканської науки...», с. 293.

⁵⁷ Детальніше див.: Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР*, с. 388–400; О. Ясь. «На чолі республіканської науки...», с. 296–300.

⁵⁸ Г. К. Швидько. *Буденна велич*, с. 27.

Ідеологічна кампанія 1972 р. заторкнула і Дніпропетровськ, попри його напівекстериторіальність в українському академічному просторі. Місцеве видавництво випустило популярну книжку про острів Хортицю – місце розташування Запорозької Січі.⁵⁹ У розпал ідеологічної кампанії на книжку вийшла негативна рецензія у московському журналі «Вопросы истории» пера однієї з провідних московських дослідниць Олени Дружиніної⁶⁰. Автор брошури втратив посаду заступника голови виконкому Запорозької області, а Запорізький обком ухвалив резолюцію, що публікація про Хортицю «не сприяє вихованню робітників в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму» й мусить бути вилучена з книгарень і бібліотек.⁶¹

У такій скрутній політичній атмосфері Ковальський готувався до захисту своєї докторської дисертації. Того самого 1972 р. в Дніпропетровську, але в університетському видавництві він опублікував українською мовою працю про джерела щодо початкового періоду книгодрукування в Україні.⁶² Ця публікація виявилася першою й останньою україномовною книжкою історика за весь час його роботи в ДДУ. Авторіві одразу звернули увагу на те, що в своєму тексті він процитував видану 1925 р. у тоді польському Львові працю Івана Огієнка (1882–1972), котрий у післявоєнні роки був митрополитом забороненої в СРСР Української Автокефальної Православної Церкви.⁶³ Цього було достатньо, аби визнати книжку ідеологічно невитриманою й відсунути перспективу захисту дисертації Ковальського. У грудні 1972 р. Ковальський пережив й особисте горе – у віці 32 років померла його дружина, Любов Жижко (1940–1972).

На той час у Радянському Союзі захист докторських дисертацій за спеціальністю «історіографія і джерелознавство» був можливий лише у вчених радах Києва, Москви, Ленінграда й Томська. Спершу Ковальський звернувся до Києва, до Інституту історії Академії наук УРСР, де у нього були добрі стосунки з історіографами Віталієм Сарбеем (1928–1999), Анатолієм Санцевичем (1924–1996),⁶⁴ а також із Федором Шевченком (1914–1995), який, потрапивши в опалу після 1972 р., втратив посаду директора Інституту археології АН

⁵⁹ Микола Киценко. *Хортиця в героїці та легендах*. Дніпропетровськ 1972.

⁶⁰ Е. И. Дружинина. По поводу одной брошюры // *Вопросы истории* 11 (1972) 203–205.

⁶¹ Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР*, с. 390–391.

⁶² М. П. Ковальський. *Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)*. Дніпропетровськ 1972.

⁶³ Ця історія описана у: Ю. В. Назаренко. Епізоди из воспоминаний об учителе и друге // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 89–90.

⁶⁴ Див. нарис Ковальського про колегу: М. Ковальський. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, ч. 3. Київ 1999, с. 23–30.

УРСР і редактора «Українського історичного журналу».⁶⁵ Після 1978-го, коли Ковальський поновив спроби здобути ступінь доктора наук, Інститут історії у Києві очолював партійний історик і функціонер Юрій Кондуфор (1922–1997), у минулому завідувач відділом науки і культури ЦК Компартії України. Кондуфор відмовився прийняти докторську дисертацію Ковальського до захисту, посилаючись на те, що усі основні публікації пошукача – це не монографії, а навчальні посібники.⁶⁶ Ковальський пригадував про цей епізод, пишучи, що «чинуша від науки» відмовив йому у захисті, переймаючись тим, що завдяки прямому підпорядкуванню ДДУ Москві «руки київських ідеологів не дотягалися до істориків Дніпропетровського університету»⁶⁷.

Після невдачі у Києві Ковальський звернувся до колег з Московського державного університету (МДУ), з якими у нього вже були налагоджені зв'язки. У МДУ кафедра джерелознавства була створена на історичному факультеті у 1953 р. під керівництвом Михайла Тихомирова (1893–1965). У 1966-му цю кафедру очолив Іван Ковальченко (1923–1995), фахівець із соціально-економічної історії, захоплений проблематикою кількісних методів у історичних дослідженнях. Показово, що і Тихомиров, і Ковальченко були важковаговиками радянської історіографії й академіками АН СРСР.⁶⁸

Пряме підпорядкування ДДУ всесоюзному міністерству вищої освіти у Москві не відкривало автоматично двері Московського університету для науковців з Дніпропетровська. Ковальський мав поклатися на свої особисті і професійні контакти з МДУ та соціальні зв'язки, налагоджені з іншими дніпропетровськими істориками. Важливу роль зіграли, наприклад, контакти колеги й суперника Ковальського на кафедрі – історіографа, фахівця з російської історичної думки ХІХ ст. Віктора Шевцова (1940–1981)⁶⁹.

⁶⁵ Про Шевченка див.: «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / відп. ред. Геннадій Боряк. Київ 2004, т. 1. Цей том містить мемуари Юрія Мицика: Ю. Мицик. Спогади про Ф. П. Шевченка // *там само*, с. 197–206. Див. також: Ірина Ковальська, Микола Близняк. Листування Федора Шевченка та Миколи Ковальського (1977–1990) // *Федір Шевченко. Історичні студії. Збірник вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)*. Київ 2014, с. 429–450.

⁶⁶ А. В. Санцевич. Подвизник науки та викладання у вищій школі // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 66.

⁶⁷ Н. П. Ковальський. Раздумья украинского источниковеда о светлой памяти И. Д. Ковальченко – человеке, ученом, организаторе науки // *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*, 18. Москва 1996, с. 184, 183.

⁶⁸ Більше про Ковальченко див.: *Іван Дмитрієвич Ковальченко (1923–1995). К 75-летию со дня рождения* / ред. А. Г. Голиков. Москва 1998; И. Д. Ковальченко. *Научные труды, письма, воспоминания*. Москва 2004; А. Е. Шикло. И. Д. Ковальченко – ученый, педагог, организатор, человек // *История и историки: историографический вестник*, т. 2006. Москва 2007, с. 319–343.

⁶⁹ И. И. Колесник. Исследование отечественной историографии в трудах В. И. Шевцова // *Актуальные проблемы отечественной истории XVII–XIX веков. Сборник научных трудов*.

Випускник Воронежського університету Шевцов був чітко орієнтований на московські наукові кола.⁷⁰ Серед його близьких колег були Віктор Муравйов (1941–2009) з Московського історико-архівного інституту, Володимир Дунаєвський (1919–1998) з Інституту історії Академії наук СРСР та Олена Чистякова (1921–2005) з Університету дружби народів імені Патріса Лумумби.⁷¹ Усі ці контакти зіграли важливу роль у науковій біографії Ковальського. Зокрема, у 1982 р. саме за допомогою і за підтримки Чистякової в Університеті Патріса Лумумби захистив свою кандидатську дисертацію (присвячену латиномовним джерелам про Хмельниччину) його учень Сергій Плохій.⁷²

Через два роки, 1984-го, в МДУ Ковальський нарешті захистив докторську дисертацію на тему «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.»⁷³. Офіційними опонентами на захисті виступили київський історик Федір Шевченко (до речі, випускник довоєнного Московського історико-архівного інституту) і московські професори Віктор Буганов (1928–1996) та Анатолій Горський (1923–1988).

Через наполягання московських колег він мусив істотно переопрацювати початковий текст. Зокрема, дисертанту запропонували додати окремий параграф про репрезентативність інформаційного потенціалу реконструйованої джерельної бази, що, імовірно, свідчило про спроби Ковальченка та його кола протидіяти тенденції до дедалі більшого роз'єднання джерелознавства та конкретно-історичних досліджень.⁷⁴

Ковальський не був першим українським радянським істориком, котрий в Москві захистив докторську дисертацію, яку «не пропустили» республіканські органи. 1978 року, також у МДУ, захистив докторську дисертацію на тему «Історія книгодрукування в Україні та його роль у міжслов'янських культур-

Днепропетровск 1982, с. 154–166; її ж. Історіографічна топографія, с. 366–370. Інтелектуально-особистісній конкуренції Ковальського і Шевцова, де лініями напруги були як історіографія-джерелознавство, так і україністика-русистика, поклала край рання смерть Шевцова.

⁷⁰ Е. А. Чернов. Ретроспектива и перспективы историографии // *ДИАЗ*, вип. 4. Дніпропетровськ 2010, с. 285–286.

⁷¹ В. И. Буганов. Е. В. Чистякова как источниковед и историограф // *Археографический ежегодник за 1991 год*. Москва 1994, с. 182–188; Е. В. Чистякова. Владимир Аронович Дунаевский (1919–1998) // *Историки России: Послевоенное поколение*. Москва 2000, с. 143–164. Цікаво, що Дунаєвський народився в Катеринославі під час громадянської війни, але виїхав з міста з батьками маленькою дитиною. Для розуміння контактів із Шевцовим важливо, що і Дунаєвський, і Чистякова певний час працювали у Воронежі.

⁷² Сергій Плохій. Повернення до Європи: Зустрічі з Ярославом Ісаєвичем // *Histor!ans* (historians.in.ua).

⁷³ Н. П. Ковальский. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.* Автореферат диссертации доктора исторических наук. Москва 1984.

⁷⁴ Е. А. Чернов. Рецепция личности и воззрений И. Д. Ковальченко в Днепропетровском университете // *ДИАЗ*, вип. 4, с. 307.

них зв'язках (XVI – перша половина XVII ст.)» львівський медієвіст та історик культури Ярослав Ісаєвич (1936–2010). Ісаєвич закінчив той самий, що й Ковальський, історичний факультет Львівського університету (але на п'ять років пізніше, 1957-го), був у редакційній колегії першого підготовленого Ковальським міжвузівського збірника, виступив опонентом на захисті кандидатської дисертації його першого аспіранта-україніста – Юрія Мицика.⁷⁵ До біографічної спорідненості доль Ковальського й Ісаєвича можна додати, що рідний брат батька Ковальського – Микола Ковальський (1885–1944), як і батько Ісаєвича – Дмитро Ісаєвич (1889–1973), був членом Української Центральної Ради.⁷⁶ Тільки один опинився на еміграції в Польщі й загинув 1944 р. в Дахау, а другий – жив у Радянській Україні й помер 1973 р. в Стрию.

Для Ковальського, дослідника ранньомодерної української історії, та його кафедри Московський університет в інтелектуальному плані був ближчий за науковий істеблїшмент у Києві. Ковальський використав «екстериторіальний» статус ДДУ, аби посилити й розвинути персональні контакти з Москвою у повномаштабну професійну співпрацю. Свідченням цього стали і вже згадувані загальносоюзні конференції з джерелознавства та історіографії, і запрошення учня Ковальченка Леоніда Бородкіна прочитати у ДДУ лекції з кліометрики (що стали стимулом для появи у Дніпропетровську кліометричного напрямку досліджень)⁷⁷, і спецкурс про джерела з історії України, який сам Ковальський читав у Москві.⁷⁸

Польські зв'язки

Польська була однією з рідних мов Ковальського⁷⁹, і польські теми та джерела були важливим компонентом його досліджень. У радянській термінології

⁷⁵ За спогадами Ярослава Ісаєвича, Ковальський попросив його виступати на захисті Мицика російською мовою – вочевидь, аби мінімізувати ризики політичного відчитання самої тематики дисертаційного дослідження. Усна інформація Ярослава Ісаєвича (запис в архіві авторів). Пор. спогади про цей захист самого Мицика: о. Юрій Мицик. З листів Ярослава Ісаєвича // *Наукові записки Національного Університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки* 117 (2011) 74–80.

⁷⁶ Пор.: М. Ковальський. Вірний син України. До 55-річчя (1944–1999) трагічної загибелі діяча УНР і голови УЦК Миколи Ковальського (1885–1944) // *Український альманах*. Варшава 1999, с. 94–101.

⁷⁷ В. В. Підгаєцький. Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: історіографія та джерелознавство в часовому вимірі*. Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ 2003, с. 18–26.

⁷⁸ Е. А. Чернов. Рецепция личности, с. 307–308.

⁷⁹ Польська мова, якою говорив Ковальський, була «винятково красивою» і «старомодною, майже забутою» для його молодших польських колег. Він любив читати польську літературу,

1970-х польські теми і джерела були «іноземними», навіть коли йшлося про період перебування українських земель у складі польсько-литовської Речі Посполитої. До того ж, попри належність Польщі до країн соцтабору, її культурна сфера була відчутно плюралістичніша за радянську. Зокрема, після 1956 р. у польській історіографії фактично встановився методологічний плюралізм, хоч офіційне домінування марксизму тривало далі. Ця ситуація охоплювала як спроби ревізії ортодоксальної версії «єдино вірного вчення», відмову від телеологічного прочитання історичного матеріалізму, так і наголошування на суто емпіричному характері досліджень і поширення недовіри до теоретизування та поваги до якісної «чистої» фактографії.⁸⁰

Ковальський не міг не розуміти, що ступінь прийняттого плюралізму у польській історіографії вищий, ніж в Україні. Можна припустити, що через це він волів не цитувати методологічні польські роботи у своїх публікаціях. Особливо зважаючи на те, що в теоретичному плані він, як і належить радянському історикові, орієнтувався на Москву.

Вперше до післявоєнної Польщі Ковальський поїхав у 1970 р., на двомісячне стажування до Ягеллонського університету в Кракові, на кафедру народів СРСР,⁸¹ яку очолював Антоні Подраза (1920–2008), фахівець із аграрної історії Галичини. Сам виходець зі Львова, де розпочав навчання 1938/1939-го в Університеті Яна Казимира, Подраза після радянської анексії регіону переїхав 1945 р. до Польщі.⁸² Іншим найближчим польським контактом Ковальського був професор Вроцлавського університету Францішек Селіцький (1923–2001), виходець із Віленщини, фольклорист та русист, автор польського перекладу «Повісті минулих літ»⁸³. Селіцький написав рецензії на низку публікацій Ковальського⁸⁴ і гостинно приймав його

виписував «Przekrój» і вживав окремі польські слова при розмові російською. Інтерв'ю з Юрієм Мициком, 16 квітня 2017.

⁸⁰ Rafał Stobiecki. *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*. Warszawa 2007, с. 66, 178–179, 192, 209.

⁸¹ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 29–29 зв. У 1954 р., практично одразу після смерті Сталіна, у Польщі відкрили три кафедри народів СРСР (котрі фактично вивчали історії та культури колишніх східних теренів Речі Посполитої: у Познані – Білорусь та Литву, у Варшаві – Росію, у Кракові – Україну). Див.: Halina Starostka-Chrzanowska. *Wspomnienie o Janie Koziku // Alma Mater* 24 (1996) 75.

⁸² Paweł Sękowski. *Profesor Antoni Podraza – uczoney oraz działacz ruchu ludowego i laickiego // Forum Myśli Wolnej* 55 (2013) 15–21.

⁸³ Telesfor Poźniak. *Profesor Franciszek Sielicki (1923–2001) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 13/14 (2002) 472–476.

⁸⁴ Упродовж 1982–1989 рр. Селіцький надрукував огляди п'яти книжок Ковальського у двох вроцлавських періодичних виданнях: «Studia o Książce» та «Slawica Wratislaviensia». Дивись повну бібліографію робіт Ковальського в: *Осягнення історії*, с. 75–111.

студента, Юрія Мицика, коли той провів десять місяців у Польщі впродовж 1978/1979 навчального року.⁸⁵

Подраза і Селіцький були, відповідно, на шість та вісім років старші за Ковальського і належали до покоління, яке соціалізувалося у польській до-воєнній культурі. Культурна спорідненість сприяла професійним зв'язкам, але з політичних міркувань її слід було приховувати особливо ретельно. Можна з високою долею ймовірності припустити, що в середовищі цих та інших польських колег Ковальський почувався наче риба у воді. Але риба, яка запливла з іншої реальності. Польські колеги Ковальського не могли відвідати розташований у «закритому» місті Дніпропетровський університет, і Ковальський не міг запропонувати їм публікацію в своїх збірниках.

Невідомо, з власної обережності чи через пряму заборону, проте за весь радянський період Ковальський жодного разу не надрукував своєї праці за кордоном (його перша стаття у Польщі була опублікована 1994 р. й українською мовою⁸⁶). Не в останню чергу завдяки власній обережності Ковальський зберіг саму можливість підтримувати контакт із польськими колегами. Він також зміг ще раз відвідати Польщу – у 1980 р. (саме напередодні запровадження в країні військового стану у 1981 р., що зробило в'їзд до Польщі проблематичнішим)⁸⁷. У цьому контексті варто згадати, що деякі колеги Ковальського – зокрема, вже згадувані Ярослав Ісаевич та Ярослав Дашкевич – були взагалі невиїзними.

Ідеологія професіоналізму та її пастки

Методологічний емпіризм, який сягнув кульмінації у створенні й поширенні спеціалізованих кафедр джерелознавства у радянських університетах, був способом забезпечити дослідження від надмірного втручання комуністичної ідеології. Побічним ефектом цієї стратегії стала тенденція заперечувати будь-які теоретичні підходи до історіописання й сприймати «вивчення джерел» як самодостатню академічну вправу.

Сам Ковальський у 1995 р. описував своє уявлення про джерелознавство як про фундамент кожного історичного дослідження і говорив про джерелознавчий підхід, що передбачає максимально повне використання усіх доступних джерел, ідентифікацію їхньої структури, як принципову передумову успішності дослідження. У тому ж тексті він підкреслив, що саме

⁸⁵ Ю. А. Мицик. 3 листів М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 35.

⁸⁶ М. П. Ковальський. Внесок польських істориків XVIII – початку XX ст. в розширення джерельної бази історії України XV–XVII ст. // *Варшавські українознавчі записки* 2 (1994) 55–63.

⁸⁷ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 103.

джерелознавство було «прапором справжньої науки серед моря кон'юнктурних, можна сказати, навмисно фальсифікованих „праць” і „дисертацій”», і саме воно «спасло честь „мундира”, честь істориків, стало протидією спадщині тоталітарного режиму з фальшивими настановами і вульгарним соціологізмом та псевдонаукою»⁸⁸.

У даній цитаті важливо те, що і після зміни соціально-політичної ситуації, коли історики могли висловлюватися значно вільніше, Ковальський залишився вірним постулату про фундаментальну важливість класичного джерелознавства. Він не поділяв гострої критики устійненого підходу до проблеми джерел, яку 1991 р. запропонував московський медієвіст Арон Гуревич (1924–2006), наголосивши на обмеженнях суто зовнішньої критики й закликавши істориків не бути «рабами джерел»⁸⁹. Ковальський натомість говорив про свідому повагу до джерел і зараховував нехтування чи суто ілюстративне використання джерел до найнебезпечніших тенденцій в історичних дослідженнях.⁹⁰ Щоправда, водночас він підкреслював, що джерелознавчі студії не є самоціллю, а «важливим і необхідним важелем нового етапу розвитку української історіографії, особливо історіографії історії України»⁹¹.

За спогадами колег з ДДУ, на розвиток наукового мислення Ковальського відчутний вплив справила видана 1969 р. за редакцією Сігурда Шмідта (1922–2013) збірка «Джерелознавство: теоретичні та методичні проблеми»⁹². У вступній статті Шмідт зробив напроцуд важливу спробу розширити пізнавальну перспективу історичного дослідження. Він відзначав, що джерелознавство варто розглядати не просто як допоміжну дисципліну і закликав замислитися над її філософським виміром, провести межу між «загальним» і «конкретним» джерелознавством (предметом першого Шмідт

⁸⁸ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 25. Пор. зі статтями про Ковальського як дослідника джерел, що написали його учні: Світлана Абросимова. Адепт джерелознавства // *Осягнення історії*, с. 36–43; Віктор Воронов, Юрій Святець. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М. П. Ковальського // *там само*, с. 49–67.

⁸⁹ А. Я. Гуревич. О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории* 2–3 (1991) 21–36.

⁹⁰ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 17–18.

⁹¹ М. П. Ковальський. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // *Український археографічний щорічник*, вип. 1. Київ 1992, с. 261. Пор. критичні зауваги у статті: О. І. Журба. Образи історіографії в наукових уявленнях М. П. Ковальського // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика*, с. 8–13.

⁹² Е. А. Чернов. Рецепция личности, с. 302. Порівняй із оцінкою цього збірника, яку надав сам Ковальський у своїй лекції, прочитаній 1991 р. в Запорізькому університеті: Н. П. Ковальський. *Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения*. Запоріжжя 1999. Її текст доступний також на historians.in.ua.

бачив питання методології джерелознавства; предметом другого – конкретний опис джерел). У статті ставилися питання про роль інтуїції та моделювання в історичному дослідженні, про творче використання досягнень інших наук (від філософії до математики), про креативну роль історика і близькість його творчості до художньої літератури, про важливість критичного переосмислення і поваги до дореволюційної традиції (передусім спадщини Олександра Лаппо-Данилевського) і зарубіжних публікацій (Шмідт посилався у своїй статті на Фернана Броделя, Едварда Карра та інших «західних авторів»)⁹³.

У жодній зі своїх статей, навіть 1990-х років, Ковальський не пішов так далеко, як Шмідт.⁹⁴ Можливо, певну роль у цьому зіграв сам контекст його роботи, коли джерелознавство сприймалося, з одного боку, як «не найактуальніша» й допоміжна частина історичної науки, а з другого, у вузькому колі фахівців могла виступати формою обережної теорії для обраних і найважливішою складовою «ідеології професіоналізму».

«Ідеологія професіоналізму» стала відповіддю частини наукової спільноти на нормативну ідеологізацію радянської історіографії. Представники цієї умовної течії зазвичай займалися відносно далекими від політичної актуальності темами (передусім медієвістикою), експериментували з математичними методами дослідження, бачили ідеал науковості у філігранно виконаній фактографічній роботі, в ідеалі – пов'язаній із введенням до наукового обігу чи новим прочитанням важливих джерел. За словами Миколи Копосова, «„ідеологія професіоналізму” санкціонує розвиток більш або менш деідеологізованих досліджень (принаймні в деяких царинах), але, звісно, за умови, що вони не зазіхають на панування злегка підновленої догми»⁹⁵. Інший історик – Павло Уваров, учасник елітарного московського кола медієвістів, – назвав це явище «захисним професійним прагматизмом»⁹⁶.

В історіографічних публікаціях пролунала й доволі жорстка теза про те, що «ідеологія професіоналізму» стала однією з форм самоомани невдоволення, позицією, яка захищала не лише науковців від системи, а й систему від науковців.⁹⁷ Про ступінь впливу елітарних дискусій про джерелознавство

⁹³ С. О. Шмідт. *Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: теоретические и методические проблемы*. Москва 1969, с. 7–58.

⁹⁴ Пор.: М. Ковальський. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сигурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 63–74.

⁹⁵ Н. Е. Копосов. *Хватит убивать кошек! Критика социальных наук*. Москва 2005, с. 187.

⁹⁶ П. Ю. Уваров. *Между «ежами» и «лисами». Заметки об историках*. Москва 2015, с. 85, 140.

⁹⁷ Н. Е. Копосов. *Хватит убивать кошек!*, с. 192.

на загальні умови функціонування радянського історіописання можна (і потрібно) сперечатися, однак очевидно, що на той час і влада, і історики поділяли глибоке переконання у важливості історичного знання!⁹⁸ А в українському контексті, з його особливою вразливістю на підозри в «буржуазному націоналізмі», «ідеологія професіоналізму» дозволила ранньомодерній історії України залишатися легітимним (хай навіть непрестижним) напрямком історичних досліджень.

Школа Ковальського й український наратив

Професор Ковальський у ДДУ читав лекції і друкував свої роботи російською мовою, за паспортом був росіянином⁹⁹. Він віддавав перевагу російськомовному московському професійному середовищу, а не радянському українському академічному істеблшменту в Києві. Проте він вивчав українську історію і давав аспірантам теми з української історії, які часто безпосередньо чи опосередковано були пов'язані з козацтвом¹⁰⁰ – темою, легітимною в радянському контексті, але не вільною від національних (і навіть націоналістичних) конотацій. Однозначний (і, значною мірою, примусовий) вибір на користь російськомовності публікацій можна пояснити як прагненням адаптуватися до реалій Дніпропетровська та ідеологічної лінії брежневських часів, так і намаганням врятувати тематику досліджень ціною мови їх написання. У кожному разі, російськомовність доробку Ковальського та його учнів робило його доступним колегам у Москві та в інших радянських республіках й допомагало утвердити загальносоюзне значення праці дніпропетровських істориків.

Наприкінці 1990-х років найближчий учень Ковальського Юрій Мицик надрукував ювілейну статтю про вчителя, в якій підкреслив український патріотичний характер його діяльності і назвав Ковальського науковцем, що «відродив» у Дніпропетровську традицію україністичних студій кінця XIX – початку XX ст.¹⁰¹ У цьому тексті російськомовні публікації школи поясню-

⁹⁸ Пор.: П. Ю. Уваров. *Между «ежами» и «лисами»*, с. 141.

⁹⁹ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 10, 25, 92, 110, 121. Пор.: Г. К. Швидько. Буденна велич вченого і педагога, с. 21.

¹⁰⁰ Пор. власні міркування Ковальського: М. П. Ковальський. Дослідження історії запорозького козацтва на історичному факультеті Дніпропетровського університету (70–90-ті роки) // *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва*. Запоріжжя 1992, с. 34–47.

¹⁰¹ Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія, вип. 3–4, т. 6–7. Київ 1999, с. 6–14. Важливо, що на момент написання статті Ковальський був живий, а текст його найближчого учня відкрив найважливіше археографічне видання України.

валися примусовою радянською політикою, а згадані вище зауваження до першого варіанту докторської дисертації Ковальського з боку московських колег описані як такі, що мали відчутні антиукраїнські конотації.¹⁰² Таке вузьке прочитання «українського питання» Ковальського видається спрощенням історіографічної позиції та особистого вибору вченого. Ковальський, який двічі пережив зміну влади і суспільно-політичної системи, вмів робити вибір й лавірувати поміж мовами та ідентичностями.

Сам Ковальський у 1995 р. написав, що він «завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією», бо, на його глибоке переконання, «за нас це ніхто не зробить і не маємо чого віддавати нашу історію на „відкуп” іншим», а російськомовність своїх публікацій пояснив «тенденціями, притаманними істфаку ДДУ». Водночас він погодився з ідентифікацією себе як радянського історика і назвав доробок кількох радянських вчителів і колег своїм ідеалом дослідника.¹⁰³

Деякі сучасні автори стверджують, що сама увага до ранньомодерної історії України, інтерес до польських і ватиканських джерел змінили світогляд студентів-істориків Дніпропетровська, сприяли «деконструкції імперської парадигми» і «поступовому перекодуванню академічної культури», а отже, можуть вважатися однією з форм «культурного і національного відродження» й «інтелектуальної колонізації українського степу»¹⁰⁴.

Виклик «відкритості» міста й доля наукової школи

У другій половині 1980-х років школа Ковальського сягнула піку свого розвитку і впливу. Приблизно в цей самий час у суспільному житті Радянського Союзу стали помітними елементи горбачовської політики «гласності» і «нового мислення» – від публікації раніше заборонених книжок до відкриття принципово нових можливостей прямих контактів із зовнішнім світом. Нова радянська політика з її орієнтацією на «розрядку» та ядерне

¹⁰² Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 10–12.

¹⁰³ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 17, 20–21, 22–23, 27. У переліку цих істориків – Олександр Пронштейн, Руслан Скринніков, Сергій Каштанов, Олена Чистякова, Володимир Дунаєвський, «до певної міри» Ольга Медушевська. Пор. спеціальну публікацію Ковальського: М. Ковальський. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 54–62. З українських істориків у тому самому переліку Ковальський згадав блискучі лекції Дмитра Похилевича, які він слухав студентом у Львові, та «цілеспрямованість» львівського колеги – Ярослава Ісаєвича.

¹⁰⁴ Валентин Іваненко, Максим Кавун. Постать професора М. П. Ковальського в контексті соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині 1960–1980-х років // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 14 (2009) 21–22.

роззброєння призвела до того, що 1987 р. Дніпропетровськ перестав бути «закритим» містом. Ще у 1986 р., в контексті нової міжнародної політики СРСР (але також іще завдяки особливому статусу ДДУ!), учень Ковальського, на той момент – доцент кафедри всесвітньої історії ДДУ Сергій Плохій, поїхав на дев'ятимісячне стажування до Колумбійського університету.¹⁰⁵

1989 року, в контексті процесів дезінтеграції Радянського Союзу і посилення республіканських амбіцій українська мова та історія здобули нову легітимацію. Навесні 1989 р. у ДДУ було створено кафедру історії України, яку очолила учениця Ковальського Ганна Швидько. Виданий у 1991 р. (як згодом з'ясувалося, останній) міжвузівський збірник статей за редакцією Ковальського вийшов українською мовою.¹⁰⁶ У ньому, вже за усталеною традицією, було шість статей вчених з Москви і Петербурга, але цього разу ці тексти були перекладені українською.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х виникла можливість нав'язувати прямі контакти з українською діаспорою, створювати нові наукові інститути, переглянути наявні академічні ієрархії. В усіх цих процесах Ковальський взяв активну участь. Він виступив ініціатором відкриття в Дніпропетровську філії діаспорного Українського історичного товариства й відділення Археографічної комісії (з якої невдовзі виріс новий інститут Академії наук України – Інститут археографії та джерелознавства). У 1991 р. професор Ковальський здобув почесні звання «заслуженого діяча науки і техніки» та «відмінника освіти».¹⁰⁷ Проте його спроби балотуватися у члени-кореспонденти Академії наук України (1992) та в академіки Академії вищої освіти України (1993) зазнали невдачі.¹⁰⁸ Вочевидь, у даному випадку київські академічні еліти вирішили показати Ковальському, що вони анітрохи не забули його самостійної поведінки у 1970–1980-і.

1994 року, узявши з собою кількох учнів, Микола Ковальський залишив Дніпропетровськ і переїхав до рідного Острога. Це було і поверненням на малу батьківщину, і згодою взяти участь у створенні з нуля нового університету – Острозької академії. Імовірно, найпомітніший дніпропетровський історик ухвалив таке рішення не лише з почуття ностальгії за Острогом. Інколи серед причин називають «антиукраїнську позицію» тодішнього ректора ДДУ¹⁰⁹. Сам Ковальський постфактум пояснив рішення залишити ДДУ (назвавши його

¹⁰⁵ Сергій Плохій. Україна змінюється: я відчуваю себе тут сьогодні більш-менш нормальним істориком України, який не мусить платити за свої тексти // *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис* (uamoderna.com).

¹⁰⁶ *Проблеми історіографії та джерелознавства історії України*. Дніпропетровськ 1991.

¹⁰⁷ В. Трофимович, О. Мельник. Життя заради науки, с. 74.

¹⁰⁸ О. В. Мельник. Наукова і педагогічна діяльність, с. 169.

¹⁰⁹ Ю. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 13.

«правильним і однозначним») тим, що він «зневірився у своїй потребі для цієї категорії „студентів”, яких „ми” набираємо в ДДУ шляхом „тестування”»¹¹⁰. Вочевидь, у цій обережній формулі містилося болісне визнання труднощів сприйняти пострадянську університетську реальність Дніпропетровська – стрімке падіння престижу професії історика, помножене на зникнення особливих можливостей, які цей університет мав у брежнєвські роки.

У пострадянській Україні Острозька академія дала Ковальському більше можливостей, ніж університет, у якому він пропрацював понад 25 років. Професор Ковальський жив і викладав в Острозі до своєї смерті 5 жовтня 2006 року.¹¹¹

Слідом за Ковальським ДДУ покинуло кілька його найближчих учнів. Юрій Мицик переїхав до Києва, де став професором Києво-Могилянської академії. Працювати у київському Інституті археографії та джерелознавства поїхав Віктор Брехуненко. Ганна Швидько, після конфлікту з ректором, залишила ДДУ і стала професором іншого дніпропетровського університету – Національної гірничої академії. Сергій Плохій з початку 1990-х років працював у Канадському інституті українських студій в Едмонтоні, а згодом став професором української історії в Гарвардському університеті.

Розширення географічного ареалу «дніпропетровської школи» не призвело до появи нових центрів україністики довкола того чи іншого учня Ковальського. Найближчою до школи Ковальського виявилася школа історії і джерелознавства південної України, створена випускником ДДУ, студентом (але не аспірантом) Ковальського Анатолієм Бойком (1960–2010). Після захисту кандидатської дисертації з аграрної історії під керівництвом Дмитра Пойди Бойко працював у створеному 1985 р. Запорізькому університеті. Із підходом Ковальського, чий впливи Бойко неодноразово визнавав,¹¹² «запорозьку школу» поєднував як інтерес до архівної евристики та публікації джерел, так і модель комунікації між науковим керівником та його аспірантами, їхня залученість до спільних видавничих проєктів. З інституційно-структурної точки зору школа Бойка цікава тим, що вона виникла і розвивалася в реаліях пострадянського університету.

¹¹⁰ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 18.

¹¹¹ Більше про острозький період можна знайти у: В. Б. Атаманенко. Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 112–118.

¹¹² Про Анатолія Бойка та його школу див.: *Наукова школа професора А. В. Бойка: персоналії та доробок* / упор. Ігор Лиман, Вікторія Константінова. Запоріжжя 2011. Показово, що вступні статті написані учнями Ковальського, й обидвоє акцентують взіреть Ковальського та його вплив на науково-педагогічну діяльність Бойка: Сергій Плохій. Слово про майстра, с. 9–11; Віктор Брехуненко. Подвижник, с. 12–20.

Натомість, у самому ДДУ – майже одразу після від'їзду Миколи Ковальського та його найвідоміших учнів – і джерелознавчий напрямок, і підходи Миколи Павловича до виховання наукової молоді почали відчутно занепадати. Вже у другій половині 1990-х років дніпропетровський істфак перестав бути помітним центром конференційної та видавничої активності.

Оаза в пустелі та її зникнення

За образним висловом Юрія Мицика, «саме у Дніпропетровську, котрий являв собою у повоєнний час пустелю Аравійську, коли йдеться про українознавчі дослідження, виник життєдайний оазис»¹¹³. Образ пустелі використав й інший учень Ковальського, Сергій Плохій, відзначаючи, що його школа виникла у «джерелознавчій пустелі»¹¹⁴ – в університеті, що не мав ані традиції, ані бібліотеки, ані архіву, які відповідали б вимогам джерелознавчих досліджень ранньомодерного періоду.

«Школа Ковальського», заснована довкола кафедри джерелознавства та історіографії, її аспірантів та кафедральних збірників статей, за структурою не була чимось винятковим для радянського університету 1970–1980-х. Подібним чином функціонували усі кафедри того ж істфаку ДДУ. Винятковими були її здобутки, а також особисті і професійні якості Миколи Ковальського – його наукова мотивація, зацікавленість у роботі з молодими колегами, широкі наукові зацікавлення і зв'язки. Інакше кажучи, феномен «школи Ковальського» – це, передусім, феномен особистості її лідера.

Для розуміння особистості Ковальського дуже важливо враховувати не тільки його організаторські здібності і талант дослідника, а й тонке відчуття суспільно-політичного контексту і вміння як вбудовуватися в нього, так і майстерно використовувати потенціал наявної ситуації для власних цілей. Найкращим прикладом останнього є використання Ковальським наявності у ДДУ власного університетського видавництва.

При цьому умовою виживання і повноцінного розвитку школи було свідоме самообмеження Ковальського. Він сформувався як історик у роки пізнього сталінізму, і травматичний досвід навчання у Львівському університеті, який Ковальський таки закінчив із відзнакою, не міг не справити впливу на його подальшу поведінку. Справило свій вплив і глибоке розуміння неписаних меж, перехід за які міг поставити хрест на кар'єрі чи реалізації наукових планів. Зокрема, володіючи кількома іноземними мовами, Ковальський ніколи не цитував іншомовні роботи у своїх радянських публікаціях і сам ніколи не друкувався за кордоном. Людина дуже широких

¹¹³ Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 12.

¹¹⁴ Сергій Плохій. Життєва місія Миколи Ковальського, с. 6.

зацікавлень, у своїх наукових публікаціях Ковальський обмежувався достатньо вузько окресленим періодом і тематикою.

Таким чином, закритість Дніпропетровська і підпорядкування ДДУ московському міністерству зіграло важливу контекстуальну – але таки не вирішальну – роль у виникненні школи Ковальського. Цікаво, що кінець закритості і розпад Радянського Союзу з його визначеною конфігурацією розподілу академічної влади і ресурсів став серйозним викликом для школи. Від'їзд із Дніпропетровська ключових фігур школи Ковальського навряд чи коректно описувати як форму наукової експансії. Поява нових кар'єрних можливостей, втрата відносних привілеїв, пов'язаних із особливим статусом ДДУ, і водночас наявність акумульованого школою Ковальського соціального капіталу й україністичний фокус її досліджень допомагали робити наукову кар'єру у пострадянських реаліях. Основними напрямками наукової міграції учнів Ковальського стали Київ (який досить швидко заступив Москву як центр інтелектуального тяжіння) і Острог (місце виникнення нового університету).

Ситуація пострадянського методологічного плюралізму, націоналізація історії й, водночас, інтернаціоналізація наукового життя створили контекст, у якому серед учнів Ковальського явно проступили лінії ідеологічних поділів, насамперед у стосунку до націоналізації історіописання та оцінки російського чинника в українській історії.¹¹⁵ Більшість учнів Ковальського однозначно підтримали український національний наратив у його пострадянській версії. Сам Ковальський лишився відданим джерелознавству й ідеології професіоналізму, не змінивши стилю своїх робіт і не переходячи на модну теоретичну риторіку. Його демонстративний методологічний консерватизм засвідчив глибшу й складнішу річ – політичну і культурну позицію. Спорідненість Ковальського з трьома відмінними слов'янськими культурами (українською, російською і польською), ентузіазм у викладанні та дослідженні і розвинена здатність до творчої інтелектуальної асиміляції спонукали його обрати позицію неупередженого емпіризму. Можливо, також і тому, що жоден із новітніх нормативних методологічних підходів не спромігся охопити цю багатогранну складність – ані у 1970-ті, ані в 1990-ті.

¹¹⁵ Інтерв'ю з Юрієм Мициком та Олегом Журбою.

Andrii Portnov, Tetiana Portnova

**MYKOLA KOVALSKY AND HIS SCHOOL
AT THE DNIPROPETROVSK UNIVERSITY IN 1970S–1980S:
SOME ASPECTS OF SOVIET UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

In the 1970s–1980s, a special role in history writing and teaching was played by Dnipropetrovsk State University, the birthplace of the so-called Kovalsky school, which focused on the study of sources on early modern Ukrainian history and whose most prominent representatives are Yuri Mytsyk, Serhii Plokhly, Hanna Shvydko, and others. Born in interwar Poland Mykola Kovalsky, graduated from postwar Lviv University, and defended his dissertations in Lviv and Moscow. He also managed not only to survive several regime changes and ideological turns, but also to become a leader of probably the only Soviet Ukrainian school of historical studies. An important characteristic of the Kovalsky school was that it originated and developed at a university directly subordinated to Moscow, and not to a republican ministry in Kyiv. In this article, we analyze this context and show the connection between the development of the historical research and the special status of the university within the “closed city”. In this article, we also describe the relations along the axis Dnipropetrovsk Kyiv – Moscow as an example of “center–periphery” interactions in Soviet historiography demonstrate the potential and limitations of source studies as a variety of the “ideology of professionalism” in the Ukrainian context; and show what has happened to Kovalsky and his school after Dnipropetrovsk was “opened” and the USSR collapsed.

Key words: Mykola Kovalsky, Kovalsky school, Dnipropetrovsk, Ukrainian Soviet historiography, source studies.